

NOGAY TÜRKÇESİNDE EMİR KİPİNDE KULLANILAN -GIR EKİ ÜZERİNE

*Dilek ERGÖNENÇ AKBABA **

Türkçenin eski ve bugünkü lehçe ve ağızlarında anlamı kuvvetlendirmek amacıyla fiil köklerine pekiştiriciler geldiği bilinmektedir. Bu pekiştiriciler, çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Fiil tabanlarına doğrudan gelebildiği gibi isimler üzerine de gelebilirler. Bu fiiller anlam bakımından geldikleri fiil kökünün (ve ismin) anlamını daha da kuvvetli bir şekilde belirttikleri için; bunlara intensive, pek, pekiştirilmiş, güçlendirici fiiller denir (Çağatay, 1978: 271).

Ancak pekiştirme sadece tabana getirilen yapım ekleri ile yapılmaz. Kiplerin anlamını kuvvetlendirmek için gelen bazı ek ve edatlar da vardır. Eski Türk lehçelerinde ve bugünkü Türk lehçelerinden bazılarında emir kipi 2. teklik şahısta kullanılan -GII eki bunlardan biridir.

Nogay Türkçesinde emir kipi diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, fiile her şahıs için farklı ekler getirilerek yapılır (2. teklik şahıs hariç). Hem şekil hem de şahıs bildiren bu ekler şunlardır:

Teklik	1. -ayım /-eyim, -yım/-yim	Çokluk	1. -ayık/-eyik, -yık/-yik
	2. eksiz		2. -(i)ñız/-(i)ñiz
			-(i)ñız/-(i)ñiz (nz.)
	3. -sın/-sin		3. -sın/-sin; -sınlar/-sinler

Görüldüğü gibi 2. teklik şahıs emir kipi Nogay Türkçesinde eksizdir.

Nogay Türkçesinde kiplerin anlamını kuvvetlendirmek için gelen ek veya edat şeklinde unsurlar vardır. Nogay Türkçesi gramerlerinde “edat” olarak geçen bu unsurlar (Kalmıkova 1973: 246, Kumratova 1994: 148) kiplere değişik anlamlar katmaktadırlar. İstek ve teşvik anlamı bildiren “-sana, -sene”, rica, istek, yalvarma bildirebilen, belki, herhâlde, yine vb. anlamlara gelen “tağı / tağa” (Ergönenç 2004: 963-974), istek, rica ifade eden, emri yumuşatan, sadece 2. teklik ve çokluk şahıslarda kullanılan -şı, -şi; -ş, -aş, -eş bu pekiştiricilerden bazılarıdır.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Ankara.

Bu pekiştiricilerden biri de beddua veya dua anlamı veren “-gır, -gir; -kır, -kir”¹ (Kalmıkova 1973: 249) ekidir. Ek, Türkiye Türkçesine 3. teklik şahıs emir kipiyle aktarılır. Bu ekin Nogay Türkçesinde iki işlevinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi karşıdaki kişiye kötü dileklerde bulunmak, beddua etmek; diğeri ise dua etmektir.

Emir kipinin tarihî gelişimine bakıldığında Orhun Abideleri’nden itibaren 2. teklik şahısta –GII ekinin kullanıldığı görülmektedir.

Sabımın tüketi eşidgil (OA, 65).

Sözümü tamamiyle işit.

Ancak eski Türkçede 2. teklik şahısta hem ekli hem de eksiz şekil mevcuttur. M. Ergin’e göre aslında sadece -GII ekli şekil vardır ve eksiz şekil sonradan ortaya çıkmıştır (Ergin, 1962: §. 479). Talat Tekin bu durumu “2nd person singular zero ending or –ğıl/-gil” (2. teklik şahıs eksiz veya sıfır ekli) şeklinde açıklar (Tekin, 1968: 187-188). A. von Gabain; “sadece fiil tabanı ‘kıl!’ (yap, et) veya -ğıl/-gil ‘ayağıl’ (hizmet et)” şeklinde eski Türkçedeki 2. teklik şahıs eki hakkındaki görüşünü belirtmektedir (Gabain, 1974: 215). Sertkaya ise bu görüşlere karşı çıkararak emir kipi 2. teklik şahsın daima eksiz kabul edilmesi gerektiğini, yani asli şeklin eksiz olduğunu, Moğolcada da aynı durumun bulunduğunu ifade eder (Sertkaya: 1988: 141). Sertkaya 2. ve 3. şahıslarda kullanılabilen -ğıl/-gil ekinin de Willy Bang Kaupdan beri kuvvetlendirme fonksiyonunun bulunduğunu, Rasânân’ın aynı şekilde bu eki kuvvetlendirme eki saydığını belirtir (Sertkaya: 1988: 141). Sertkaya, bu durumda emir 2. şahsının normal çekiminin eksiz, kuvvetlendirilmiş şeklinin ise -GII ekiyle oluşturulduğunu söyleyerek kuvvetlendirme unsurunun hâl eklerinde de olduğunu, emir kipi 1. teklik ve çokluk şahısların arzuya bağlı olduğu için kuvvetlendirme eki almadığını ifade etmektedir. Türkçedeki bu gibi şekillerin “mongolizm”den kaynaklandığını belirten Sertkaya, Moğolca’da da bu gibi eksiz şekillerin bulunduğunu ve bunlara aynı Türkçede olduğu gibi kuvvetlendirme unsuru getirilebildiğini belirtmektedir (Sertkaya, 1988: 141). Yani -GII eki aslına emir eki değil, kuvvetlendiricidir.

Eski Anadolu Türkçesinde dilek-istek, dua yoluyla istek, tavsiye, tavsiye yoluyla gereklilik, emir gibi işlevlerde kullanılan -GII pekiştiricisi mevcuttur. Gülsevin bu pekiştiriciyi istek kipi başlığı altında ve Sertkaya’nın görüşünde belirttiği gibi, bir ek değil “pekiştirme morfemi” olarak değerlendirmiştir (Gülsevin, 1997: 111).

Bizi dinlendürgil ve kayğumuzu gidergil (Kıs.Enb.107).

Eger nâm ister isen âhiretde

Yidürgil hak yolına dünyâda nân (Çrh.15).

Örneklerde de görüldüğü üzere -GII eki her zaman emir kipinin 2. teklik şahsında kullanılmaktadır. Ancak O. Fikri Sertkaya, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda

¹ Bu pekiştirici Nogay Türkçesi gramerlerinde istek kipi olarak yer almaktadır.

-GII ekinin emir kipi 3. çokluk şahsına geldiğini tespit etmiştir.

Men sinlerge boldum kağan

Alalıñg ya takı kalkan

Tamğa bizge bolsun buyan

Kök böri bolsunğıl uran

Temür çıdalar bol orman

Av yirde yürüsün kulan

Takı taloy takı mören

Kün toğ bolğıl kök kurıkan

İlk dörtlüğün sonunda geçen *bolsunğıl* sözünün asıl kullanıştan farklı olduğu görülmektedir. Çünkü -GII eki 3. şahısta kullanılmaz. 2. dörtlüğün son mısrasında da *bolğıl* sözüne rastlanmakla birlikte Sertkaya bunun hece veznine uymak için böyle söylendiğini, asıl şeklin yine *bolsunğıl* olduğunu ifade eder (Sertkaya, 1988: 135).

“*Bolsunğıl*”, destanın çeşitli bölümlerinde defalarca tekrarlanmaktadır. Bu kelimenin tahlili bol- (ol-), -sun (emir kipi 3. teklik şahıs), -gıl (emir kipi 2. teklik şahıs) şeklindedir. Sertkaya bu kullanışın Türk dilinde henüz hiçbir yerde tespit edilmediğini de belirtmektedir (Sertkaya, 1988: 136).

Emir kipine gelen -GII pekiştiricisi bugünkü Türk lehçeleri içinde Nogay Türkçesinde de mevcuttur. Ancak ek, emir kipi 2. teklik şahısta değil de 3. teklik ve 3. çokluk şahıslarda ve -GIr şeklinde gelmektedir. Ayrıca bu pekiştirici Nogay Türkçesinde her zaman değil, bir işlevi yerine getirmek için eklenmekte; dua veya beddualarda kullanılmaktadır.

-GII eki genel olarak bugünkü Türk lehçelerinde mevcuttur. Ancak kullanılışı Nogay Türkçesinden farklı olarak 3. teklik ve çokluk şahıslarda değil, tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi 2. teklik şahıstadır. Caferoğlu klasik edebiyat dilinde kesin olarak ikinci şahıs emir eki olarak kullanılagelen -ğıl/-gil ekinin, birçok ağızlara ayrılmış olan Türk lehçelerinde birtakım değişmelere uğradığını, ekin XVIII. yüzyıldan itibaren zayıflayarak kullanıştan çıktığını ve en geniş değişmesini XIX. yüzyıldan bu yana yaşadığını ifade eder (Caferoğlu, 1971: 7). N.K. Dimitriyev -ğıl/-gil ekinin Başkurtçada “güçlendirme, kuvvetlendirme”, “Kumukçada ise hem dileklerde olumlu bir anlamda, hem de alkış ve kargışlarda “küfür, nefret, iğrenme” anlamlarında kullanıldığını belirtir (Dimitriyev, 1962: 316). Başkurtçada ekin -kıla/-kele, -gıla/-gele; Kumukçada -ğın/-gin/-kun/-ğun/-gün şekilleri karşımıza çıkar (Caferoğlu, 1971: 7).

Bugünkü Özbekçede -gıl/-gil’in yanı sıra -ğın/-kın, -gın/-gin, -ğır/-gir, -gür/-kür, -ğur/-kur gibi şekiller de kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde “lütfen, mümkünse” anlamını taşıyan -ğın/-gin, Yeni Uygur Türkçesinde -gın/-gin/-kın/-

kin (halk ağızlarında -gıl/-gil); Oyrot ağzında –gın/-gin/-kın/-kin emir eki olarak kullanılmaktadır (bargın, kelgin, sokkın). Kırgızca’da –gın/-gin şeklinin yanında -ğıla/-ğula kullanılırken; Türkmencede –gun/-gün/-gın/-gin şekli “rica ve istirahat” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 1971: 7).

Nogay Türkçesinde -Gır ekinin kullanılışı şu şekildedir: Ek, tonsuz ünsüzle biten fiil tabanına -kIr, tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten fiil tabanına ise -gIr şeklinde gelir:

Örnekler:

Beddualarda Kullanılışı:

Talav tiygir! (GNY, 248)

(Üzerine direk düşsün!)

Burada bedduanın yönü bağlama göre, 2. veya 3. teklik şahsa doğru olabilir. Ancak kipin 3. şahısta kullanılması zorunludur.

Közin şıkkır! GNY, 248

(Gözün çıksın!)

Sizden bezip barayatırman, allah bezdirgirler. sizdey koñısıñ bolgannan bolmaganı mıñ kere kolay! TK, 109

(Sizden gittikçe daha çok beziyorum, Allah kahretsin. sizin gibi komşunun olmaması olmasından bin kere iyi!)

Tınış tappagır öziñniñ kobızıñnañ! –dep birev sökti. (KAP, 135)

Rahat yüzü görmesin kopuzundan!” diye biri beddua etti.

Moñguldiñ kızıl sakal Şiñızı, Moğol’un kızıl sakal Şiñızı

Duniyadıñ alıñgır köz doñızı Dünyanın -gözü (alınsın) körolsun- domuzu

Edil, Yayık Elimdi, Edil, Yayık Elimi,

Azov, Kırım yerimdi, Azov, Kırım ülkemi

Orazlıda örisimdi, künimdi, Orazlıda büyümemi, günümü,

Asker yıyıp kan kuyıp, Asker toplayıp kan döküp

Ol bileyek boladı. O bilmek istedi.

Kuman ülke, Kıpşagım Kuman ülkesi Kıpçağım

Er ulanlar atlansın!.. Erkekler atlansın.

Şu cümlelerde –Glr eki sıfat-fiil gibi gözükse de, Nogay Türkçesinde böyle bir sıfat-fiil eki yoktur. Bu durum biraz da aktarmadan ve bedduanın yapısından kaynaklanmaktadır. Yani söyleyişte bu bölümler bir ara cümle gibi kullanılabilir ve ara cümle asıl cümleye “ki” bağlacıyla bağlanabilir.

Basına kırgın tüskir duşpannıñ aldın buvmaga özim barayalmasam da, allaga şükir, endi de yetken üş ulım bar. (AKA, 14)

1. aktarma: *Tepesine kırgın inesice düşmanın önünü kesmeye kendim gidemesem bile, Allah'a şükür, şimdi yetişkin üç oğlum var.*

2. aktarma: *Düşmanın -tepesine kırgın insin- önünü kesmeye kendim gidemesem bile, Allah'a şükür, şimdi yetişkin üç oğlum var.*

-Ol zamanda başlarında ahırzaman aylangır ol iytler kaytip iygerlengen ediler,- dedi.- (AKA)

1. aktarma: *O zaman başlarına kıyamet günü gelesice o köpekler tekrar iyileştiler.- dedi.*

2. aktarma: *O zaman –ki başlarına kıyamet günü gelsin- o köpekler tekrar iyileştiler.- dedi.*

Dualarda Kullanılışı:

Nasıplisiñ, Yemishan, balañnın balasınıñ balasın körip turgan, nāsibiñ köp bolgır. KK, 57

(Nasıplisin Yemishan, çocuğunun çocuğunun çocuğunu görmüşsün, nasibin çok olsun.)

Dua ve beddular genellikle kalıp hâlinde sözler olduğu için aynı yapıya yazılı metinlerde tekrar tekrar rastlamak mümkündür.

-Va, üviñ sönmeğir bala, - dep Baktıy Oraztayga burıldı. AKA

-Ocağın sönmesin yavrum, - diyen Baktıy Oraztay'a döndü.

Va, üv sönmeğir artpak dorbındadı da, a men munda noş dep oltıraman. KK, 162

-Ocağın sönmesin, torba mağaradadır, ama ben burada elim kolum bağlı oturuyorum.

Ekin bir pekiştirici olduğu açıktır. Anlam olarak, verilmek istenen duygunun yoğunluğundan dolayı dua ve beddualar zaten kuvvetlendirmeye ihtiyaç duyulan yapılardır. Ancak görüldüğü gibi ek, diğer Türk lehçelerinde veya eski Türkçede genellikle olduğu gibi -Gll değil -Glr şeklinde gelmektedir. İkinci şahıs emir kipi olan -Gll eki bilindiği gibi lehçeler ayrımı sırasında bazı fonetik değişimlere uğramış ve -ğın,-gin; -ğıl,-gil; -ğır,-gir gibi çeşitli şekiller almıştır. “Buradaki -l, -n, -r düzenini fonetik yönden aynı kaynaktan saymak gerekir” (Caferoğlu, 1971: 1). A. Caferoğlu X-XV. yüzyıllar içindeki Karahanlı, Oğuz, Karluk, Yesevi, Dedem Korkut, Kıpçak

gibi belirli Türk kaynaklarının girdiği Orta Türkçe döneminde, birbirinden ayrı lehçeler olmalarına rağmen, emir ekinin bu küçük değişikliklerle mevcudiyetini sürdürdüğünü ifade eder (Caferoğlu, 1971: 1-2). -Gıl eki Türk dili tarihi boyunca ilk şeklini değiştirmemiştir. Fonolojik eğilimler de daha çok lehçe ayrılıkları yüzünden ortaya çıkmış ve bu durum kendisini ancak son ünsüz değişmesinden göstermiştir (Caferoğlu, 1971: 10).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

-Gır eki Nogay Türkçesinde emir kipinde kullanılan bir pekiştiricidir. Ekin değişik şekilleri pek çok lehçede de kullanılmaktadır. Nogay Türkçesi örnekleri: *tiygir* “düşün”, *Allah bezdirgirler* “Allah kahretsin” vb.

Bu ek Nogay Türkçesinde diğer lehçelerde olduğu gibi 2. teklik ve çokluk şahıslarda değil, 3. teklik ve çokluk şahıslarda kullanılmaktadır. Ek tarihî lehçelerin yanı sıra günümüz lehçelerinden Başkurtça, Kumukça, Özbekçe, Yeni Uygurca, Altayca, Kırgızca ve Türkmencede 2. şahıslarda ve farklı fonetik varyantlarıyla kullanılmaktadır.

Ekin Nogay Türkçesindeki işlevi dua ve beddualara gelmesidir. Aynı şekilde Kumukçada da alkış ve kargışlara geldiği ancak 3. şahısta kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu bakımdan Nogay Türkçesine anlamca en yakın kullanılış Kumukçada vardır.

Ekin hem bugünkü lehçelerde hem de tarihî Türk lehçelerinde 2. teklik şahısta kullanılması sebebiyle; 2. şahıstan 3. teklik ve çokluk şahıslara nasıl geçtiği bir problem olarak karşımıza çıksa da, Uygurca Oğuz Kağan Destanındaki *bolsunğıl* yapısı bu duruma bir açıklık getirebilir. Türkçede emir kipi 3. şahıslarda ender de olsa -Gıl ekinin kullanıldığı görülmektedir. Bugünkü lehçelerden Nogay Türkçesindeki kullanılış bunun ispatıdır. Nogay Türkçesinde de aynı şekilde bir -sIn ekinin üzerine -Gır ekinin geldiği, yani yapının “bolsunğır” şeklinde olduğu düşünülebilir. Elbette -sIn ekinin sonradan nasıl düştüğü bir problemdir. -sIn ekinin halk ağzında kullanılırken, çok kullanılmaktan dolayı mı; yoksa duayı veya bedduayı hemen söyleyiverme ihtiyacı yüzünden mi düştüğü ve böyle bir yapının doğduğu tartışılabilir.

Türkçede emir kipi 3. şahıslarda -sIn eki olmadan başka bir ekle de emrin yapılabildiği tespit edilmiştir. Eckmann, Çağatay Türkçesinde istek-emir başlığı altında 3. teklik şahısta emir kipi -sun 3. çokluk şahısta ise -sunlar şeklinde verir. Ancak 3. teklik şahısta ara sıra -dik ekiyle, 3. çokluk şahısta da -diklär ekiyle istek-emir şeklinin yapıldığını belirtir. Verilen örneklerde -dik ekinin uyuma da girmediği görülür:

alsun, alsunlar

aldik, kördik, içdik, sordiklär (Eckmann, 1996: 100).

Bu duruma göre Türkçede 3. teklik ve çokluk şahıslarda -sIn ekinin yanında başka ekler de kullanılabilir. Nogay Türkçesinde de 3. teklik ve çokluk

şahıslarda fiile doğrudan gelmiş olan bir -Gİr eki olabilir. Diğer düşüncemiz olan -sIn ekinin düşmesi ve -Gİr ekinin onun yerini alması ihtimali, bu duruma göre biraz daha zayıf kalmakla birlikte yine de düşünülebilir.

6. Ekin sadece dua ve beddularda kullanılması bir kalıplaşmayı akla getirmektedir. Verilen örneklerde aktarma her ne kadar 3. teklik ve çokluk şahıslar için yapılsa da dua veya bedduada hitab edilen varlık aslında “sen veya siz”; yani 2. teklik veya çokluk şahıslardır. Türkçede emir kipinde -Gİl ekinin daima 2. şahıslarda kullanıldığını belirtmiştik. Nogay Türkçesinde de beddua edilen kim olursa olsun (2. veya 3. şahıs) bu ekin 3. şahıslara rahatlıkla getirilmesinin asıl sebebi hitab edilen 2. şahıslardır.

Kısaltmalar:

AKA	: Aybetli Kırk Avıl.
Çrh.	: Çarhnâme.
GNY	: Grammatika Nogayskogo Yazıka.
KAP	: Kobızşı Akında Povest.
Kıs.Enb.	: Kısasü'l-Enbiyâ
KK	: Kazkulaktıñ Kartları.
OA	: Orhun Abideleri
TK	: Toğız Kaptal.
TT	: Türkiye Türkçesi.

KAYNAKLAR:

Taranan Kaynaklar:

- KALMIKOVA, S.A, M.F. SARUYEVA, 1973: *Grammatika Nogayskogo Yazıka*, Çerkessk.
 KAPAYEV, İsa, 1984: Kobızşı Akında Povest, “Salam Mihail Andreyeviç, Çerkessk.
 KAPAYEV, Suyun, 1990: *Kazkulaktıñ Kartları*, Çerkessk.
 KAZAKOV, Valeriy, 1983: *Toğız Kaptal*, “Soñğı Yaz” Çerkessk.
 KİRİMOV, Magomet, 1986: Aybetli Kırk Avıl, *Avıldaslarım*, Çerkessk.

Yararlanılan Kaynaklar

- CAFEROĞLU, Ahmet 1971: “*Türkçemizdeki –ğil ve –gil Emir Eki*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yayınları, Ankara 1989.
- ÇAĞATAY, Saadet 1978: “Pekiştirilen Fiiller”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- DİMİTRİYEV, N.K. 1962: *Stroy Türkskih Yazıkov*, Moskova, s.316.
- ECKMANN, Janos 1996: *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. Osman Fikri SERTKAYA), Ankara, s. 100.
- ERGİN, Muharrem 1962: *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, §. 479.
- _____ 1992: *Orhun Abideleri*, İstanbul, s. 65.
- ERGÖNENÇ, Dilek 2004: Nogay Türkçesinde Kip Pekiştiricisi: Tağı/Tağa, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 963-974.
- GABAİN, A.von 1974: *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden, s. 215.
- GÜLSEVİN, Güner 1997: *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara.
- KALMIKOVA - CANİBEKOVA, S.A., M.F. SARUYEVA, 1973: *Grammatika Nogayskogo Yazıka*, Çerkessk.
- _____, Ş. A. KUMRATOVA, 1994: *Nogay Til 1 Kesek, Fonetika em Morfologiya* (6-7 Klass), Çerkessk.
- SERTKAYA, O. Fikri 1988: “Bolsunğıl Tep Tediler”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, (26 Eylül-3 Ekim 1988), Ankara 1996.
- TEKİN, Talat 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, s. 187-188.